

աւելի քաղց էին ուսումնական տեսակետով երթեւեկութիւնը իրենց դրացի աշխարհն՝ Հայաստան, եւ ասիւն Վրաստան, եւ կրնային ըսել զտասաբար Պ. Ֆրիւիլի հետ (տե՛ս, էջ 801), թէ յառնական տարբեր վրական մատենագրութեան վրայ երբեք չգործեց այն աստիճանի ազդեցութիւն, որ նշանակալից մղում մը տար ինչպէս Հայք ազգեցին ի սկզբան այնպէս բարձրագոյն կերպով՝ Վերջ Հայոց միջնորդութեամբ ծանօթացան յունական գրականութեան եւ այն այնպիսի դարու մը մէջ, երբ տիեզերական եկեղեցւոյ հետ մի էին երկու աշխարհներն ալ, եւ հաւասարապէս հազարդութեան մէջ։ Ստացուած այս հեղինակուրդը դիւրեւ յարանակուցեալ գրեթէ միշտն բաւանում (Է. դար), երբ յունական ազգեցութիւնն աւելի զօրացաւ եւ տիրող հանդիսացաւ։ Այս հայկական շարժումն իւր ազդեցիկ գրեց մէջ երբ մանաւանդ Ե. դարուն, երբ Հայոց կողմանէ նոյն իսկ մասնաւոր աստղեւորութիւն ալ կ'ըլլար ի Վերս։ Յիշեցի՜ր վերջ Մշտոցի կրկին երթին ի վրայ կողմեր եւ անոր աշակերտներէն ոմանց այս կողմուր Ապիսկոպոս ձեռնադրուիլը՝, որ մեծ նշանակութիւն ունեցած պիտի ըլլայ նոսն։ Վրաստանի մտաւոր լուսաւորութեան համար Այս հանգամանքը յիշեան միայն ամփոփուած՝ կազմակերպուածք մը չէ։ Հայք ուրիշ շատ առիթներու մէջ ալ նոյն դերը կատարեցին։ Շատ բնորոշ են այս տեսակետով Կիւրիոնի խօսքերն, որ գեւ. Ի. գարունը կ'ըրէր Հայոց Աբրահամ կաթողիկոսին, թէ իրենց եպիսկոպոսներէն եւ վարդապետներէն ոմանք «ի Հայոս ուսանել էին, եւ «ի միմեանց ուսանելն եւ զմիմեանս ուսուցանելն» (Գ. Թ. 178)։ Այնպէս որ նոյն դարուն Վրթմանէ Բերդազ կը համարակներ — թէ եւ փոքր ինչ թանձանութեամբ, ըսել Կիւրիոնի եւ Վրաց ազատներուն, թէ «գամբ այդք եւ յայտ առնելը զշնորհաւորութիւն բանիցս» (անգլ. 139)։

Նշանակալից կէտ մ'է միշտ ներկայ ինչորոշ համար Հայոց աւանդութիւնն (առ խորհեացոյ), իբր թէ Մշտոցի եղած ըլլայ Վրաց նշանագիրներու հնարողը։ «Իսկ Մետրոպոլ երթեալ յաշխարհն Վրաց, առնէ եւ նոցա նշանագիրս տուելուն ի վերուստ շնորհան, հանդերձ Զաղայիս անմար թորգմանս հեղին եւ հայ լեզուին» (Գ. Ժ. 248)։ Հայոց պատմագիրն այս աւանդութեան հիմը կը կարծիք սակայն հաստատուն հողի, զոր շուրհի գծաբանաբար։ Անտարակոյս այսպիսի ենթադրութեան առաջնորդած է զինք այն մեծ նմանութիւնը, զոր ունին երկու ազգացս նշանագիրներն։ Կարեան մաթ խօսքիդ անդրջի կ'ուսան շին ընծայիդ այս հաստատութեան եւ Փարպեցւոյ ալ անծանօթ է։ Վրացի գիտունը՝ հետեւելով իրենց տարեգրող, կապիտական կը նկատեն խոր. վկայութիւնն, որոնց համակարծիք կ'երեւան նոսն։ Եւրոպացի լեզուագէտք։ Ինչպէս ալ ուզուի

մեկնել Վրաց նշանագիրներու ծագումը՝, չի կրնար ուրացուիլ, թէ կայ աղբւր մը Վրաց եւ Հայոց նշանագիրներու մէջ, եւ կը նշմարուի երկուքի վրայ ալ մէկ կարգաւորող ձեռք, որ Մշտոցին ըլլալու է։ Մեծին Մշտոցի այս գործունեութիւնն եթէ երկրպագան իսկ ձգեմք, հարկ է ծանրակշիռ համարիլ արգարկորով Կարեան վկայութիւնն, թէ Մշտոց ունեցած է գործակցութիւն Վրաց մտաւոր լուսաւորութեան համար եւ այն գլխաւորաբար բրիտանական գրականութեան համար անշափա կարեւոր Մատենիկ՝ Աւստաւաշուշի (Հին եւ Նոր Կասկարաք) վրացերէն թարգմանութեան մէջ, իւր առաջին իսկ աւաքեցութեանն ի Վերս, համաձայնութեամբ Վրաց

Վրաց Յարեգրող համանուն գրական Վեփարտի ծագումն փրկեցան թուականն երեք դար յառա՛յ. Փառնաւազ Մ. Թարգմարի ժամանակ կ'ըլլայ, բայց որովհետեւ այսօր Վերջ երկու տեսակ նշանագիր ունին Միւրքուի (գիտնորական) եւ խառնակ (բանական), ինչդիւր կրնայ ըլլալ թէ Յարեգրող անարկածն սին է ստեղծմ։ Վրական աւանդութիւն մը Միւրքուի նշանագիրն կը համար, որուն պատշաճան կ'ընդհանրանայ Յ. Լ. Օլորմիշեղիով, որ յամի 1881 իւր «Վրաց պոէթիկոս Իտի-Իտի» յօդուածին մէջ ըսեց փառեցանք ինչէ հայկական աւանդութիւնն, թէ Մշտոցն է Վրաց նշանագիրներու հնարողը։ Ըստ իւր կարծեաց Միւրքուի Նշանագիրը փոխ առնուած են վերալուծի, իսկ խառնակները ծագած են Միւրքուիներէն։ Մշտոցի գործակցութիւնն միայն Միւրքուի նշանագրող նախնական կրոր նշանագիրն ուղիղ գծերն փոխելու մէջ էր նկատու։ Բայց Օլորմիշեղիով այս մեկնութիւնն անհիմն է նոյն իսկ Վրացի բանասերներու աւայ, որոնք ընդհակառակն Միւրքուիներն ծագումն մինչեւ Ժ-ՅԱ դար գործածական խառնակներէն կը համարեն, նկատելով, որ բոլոր Նոցայի ձեռագիրք գրուած են խառնակով (սե՛ս՝ A. Obachanow: Über den gegenwärtigen Stand der grusinischen Philologie, WZKM, VII (1893), p. 310—337)։ Յի. Միւլլերը կը փոփոխական ըսէ լուս. եւս արաւմական ծագումնը ընդունել վրական գրերն. նոյնպէս հին ժամանակներէն, ինչպէս Յարեգրող կը նշանակեն (Fr. Müller: Über den Ursprung der grusinischen Schrift և Sitzungsber. d. k. Akad. der Wiss. in Wien, phil.-hist. Cl. CXXXVII (1897), p. 1—12 ՆԱ. 1897, էջ 187), իսկ Մշտոցի ժամանակներէն պատկառ նշանագրող քրայնելու եւ վերին ձեռ առաւ. մէջ կը համարէ։ Միւրքուիների է Միւլլերի ընթացքը, որ կոչ մէկ կոչմանն խառնակ նշանագրող եւ հին մետրոպոլիս հայկականն մէջ եւ միւս կողմանէ նշանագրող թուին, գոտաւորութեան եւ անուններուն մեծ նմանութիւններն, որոնք ամանանիլ կ'ընեն երկուքին վրայ հաստատուած գործած ձեռք մը, ըստ հետեւորդի հայկական նշանագրութեան հաստական շնորհաւորութիւնը։ Յիւրոյս չէ հնչիդ այս մասին աւելի տալէ։ Թե՛ խառնակ (p. 319) եւ թէ Ն. Մառ (ՕճԵ ՔԱՆԱՏԵՐ ԶԱԼԱԿ ՏՐԱՊԵՅ. ՓԱՅՈՒ. p. 11), խորհոյս վերջական լուծումն միայն վրական հնագրութեան մանր ընծայութեամբ կը կարծեն թէ կրնայ արտիւլ. որ չէ նշանակուած տառիկն։ «Վրաց եկեղեցական գիրը, կը գրէ Ն. Մառ, եթէն տուած էլ չլինի Հայ Մետրոպոլ, բայց նա, անկասկած, կազմուց Հայոց պարբերական օրինակի համանուն, եւ, ըստ եւրթեան, Հայոց պատմագիրներէ համարողմը Իրականութեանը բնու. չի հակասում» (Հայկական յարաւ. էջ 6)։

1 Կոր. 28. Թոր. Գ. Ժ. 248. «Ընդարեւ մանկունս եւ սերկուս բաժանեալ զատս եւ վարդապետութեանը նոցա յաշխարհայս իւրաց զՅար խորհեացոյ եւ զՄուշէ Յարեգրող»։

Թագաւորին (Բակուր) եւ Մովսէս եպիսկոպոսապետին, ճաղայ Թարգմանին յանձնեց Հայերէնի վրայէն Թարգմանել վրացերէն՝ Ս. Գրիգը (Կոր. 26)։ Պարեան տողերն սրշափ ալ վրթագնած ըլլան։ Թէ այս իմաստով պէտք է հասկընալ, բացի Աբրահամ կաթողիկոսի վկայութենէն (Գ. Թղ. 180), ակնեւ եր ցուցընեն, ինչպէս Ն. Մանուսեան Թարգմանի յերեւելէն յայտնեցին, նոյն իսկ վրացերէն Աստուածաշնչի հին Թարգմանութեան մէջ անտուած կոչու մը Հայերէն բառերը, զորոնք Թարգմանիչն ներս առած է Հայերէնէն։

Հայկական ազգեցողութեամբ վրաց մասնաւորութիւնն ալ ի սկզբան եղաւ զուտ կրօնական բովանդակութեամբ, Հաւանականաբար, բաց ի սուրբ Գրքէն, զեւ շատ նման Թարգմանութիւններ ալ կատարուեցան այս դարուն, երբ Հայք գրաւուած դիտութեան սիրով՝ իրենց մայրենի լեզուին կը փոխէին յոյն եւ ասորի սուրբ հարց զլուխ դարձնեցին։ շրջան մը, որ իրաւամբ սեպակականն է իրեն «Հայոց մատենագրութեան ոսկեգար», յորջորջումը, Բայց զժառանգաբար անձնահասակն էր այս մասին ապացոյցներով խօսիլ, քանի որ ոչինչ հասուցած է ժամանակն վրաց հին մատենագրութենէն։ Հազիւ Ժ. դարէն կը սկսին վրացերէն գրաւոր յիշատակարանք։ Նկատելով նոյն իսկ այն փոքր բեկորները, որոնք հնութեան ժանիքէն ապրած են, կրնանք մեղի թողլ տալ երեւակոյն բաւականաչափ հայկական ազգեցողութեան ծանրակշիռ շարք վրաց մասնաւորութեան վրայ։ Ն. Մանուսեան օրէ օր յերեւան կը հանէ նորանոր յիշատակարաններ այս մասին. Թողով Հնագիտական յեթից երէպի, Եպիփանու Սահմանայ Մեթոդիկական, Բարձրագոյն Եւրոպական Տիպիքի Հայերէն վրացերէն Թարգմանութիւնը Ը- ԺԱ դարուց մէջ, յիշենք հստ ասանակ թուով վկայարանութեանց Հայերէնէ Թարգմանութիւնը, կատարուած «ը ու լ. քան զէ- Ը դար»։

Եթէ այսօր այսպիսի յիշատակարանաց թիւն քիչ է, պատճառն բացի բարդարտ ազգաց դերող գերիտող արշաւանքներէն՝ մասամբ պէտք է նկատել նաեւ երկու ազգացն մէջ ծագած հակառակութիւնները, երբ վերջ Հայոցմէ իրենց որեւիցէ կախումն կամ կրած ազգեցողութիւնն ժխտելու համար աշխատած են ջնջել ամեն այս կարգի յիշատակարան։

Մեր նպատակին համար մտադրութեան արժանի է նոյն իսկ Կիւրիանի հասած, որ յունական կրթութեան հետ, ստացած էր նաեւ հայկական կրթութիւն իւր Գուռոյ մէջ երկար դադարման ժամանակէ։ Նա իւր նամակները Հայերէն կը գրէր, եւ ընդհանրապէս հայկական ազգեցողութիւնը վրացերէն լեզուի վրայ յաճախակի յարաբերու-

1 Ն. Մանուսեան Հայ-վրացական յարաբերութիւնների մասին տեղեկանք. ԳԳ. 1898, էջ 42։ ԱՐԳՑ, 1899, էջ 208-209. «Объяснение заглавия армянского филола. р. 11.

2 Մանուսեան Հայ-վրացական յարաբ. 43-44. Изъ послѣднихъ на Армян. ԱՐԳՑ, անգլ. Телесны и речесныя до армянно-вргянсконъ филологин, գիրք I-VII, С. Петерб. 1900-1907.

Թեանց պատճառաւ ունեցած է հին ժամանակներէն արդէն կարեւոր նշանակութիւն, եւ այն, աւելի քան որ ցայժմ պարզուած է, բայց այս կէտին ընենք թիւնն զոր է ընդարձակ աշխատութեան։

(Հարմարութիւն)

Հ. Ն. ԱՅԻՆԵԱՆ

ՅՈՒՅԱԿ ԶԵՌԱԳՐԱՅ ԹԱԻՐԻԶԻ

Յոգակ ձեռագրաց Մ. Աստուածածին եկեղեցոյն
Հոյտի կամ Բնորոշմանի։

(Հարմարութիւն)

40.

ԲԱՌԱՐԱՆ

Բ

ԹՈՒՂԹԻ 413: — ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ 14, 5X15, 5սմ. — ԳՐՈՒԹԻՒՆ միասին: — ԳԻՐ է՛ 1-275 յոգք, մտացեալ բոլորգիր. Թանագ սեւ, վերնագրերն ու սկզբնատողները կարմիր. տող 17, 19, 20, 21: — ՆՆԻԹԹ թուղթ: — ԿԱՅՄ կաշկապտ փայտ: — ՀԱՆԳԱՄԱՆԻ մարտը: — ԴԱՏԱՐԻ ԹՈՒՂԹԻ է՛ 268ա-269բ եւ 412ա-413բ: — ԼՈՒՍԱՆԻ ԹԱՅՄԱՐԻ եւ զարդագիր ըկայ: — ԳՐԻՊԵՆ անծանօթ, որովհետեւ թէ սկզբէն պակաս է եւ թէ վերջէն կտրուած է այն Թերթը որ յիշատակարանց սկիտի պարունակէր: — Ձեռագիրս այժմ սեպակաւսութիւնն է դերձակ Պր. Սողոմոն Մեղիք-Աբրահամեանի:

Ձեռագիրս կը պարունակէ երկու տեսակ բառարան 1. Բառարան հին եւ նոր կատարարի գծուարիմաց բառերուն, շարուած ոչ թէ այբուբենական, այլ Աստուածաշնչի գրքերու եւ զլուխներու կարգով. է՛ 1ա-257բ: 2. Այբուբենական բառարան անվերնագիր. է՛ 260ա-411բ:

ՅԻՄՈՒՄԻՆ: է՛ 257բ. Փանգ՝ ամենակարող գորութեան քս քն:

Ուրիշ ոչ մի տող յիշատակութիւն:

41.

ՏԱՂԱՐԱՆ

Գ

ԹՈՒՂԹԻ 146: — ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ 15X10X3, 5սմ. — ԳՐՈՒԹԻՒՆ միասին: — ԳԻՐ յոգրագիր, միայն է՛ 107ա-121ա բոլորգիր. Թանագ սեւ. վերնագրերն, սկզբնատողներն ու սկզբնատողները սկսեալ է՛ 107ա մինչեւ վերջ կարմիր, բայց մինչեւ անդ միայն սեւ տող 20-25: — ՆՆԻԹԹ թուղթ: — ԿԱՅՄ կաշկապտ կաւարարտ: — ՀԱՆԳԱՄԱՆԻ մարտը: — ԴԱՏԱՐԻ ԹՈՒՂԹԻ է՛ 1ա-բ, 19ա-բ, 97բ-98բ, 143ա-146բ: — ԼՈՒՍԱՆԻ ԹԱՅՄԱՐԻ ըկայ ընտ. զարդագիր կամ միայն 107 է՛ ԸՆ յետոյ: — ԹՈՒՂԱՆԻ եւ անծանօթ: — Ձեռագիրս այժմ սեպակաւսութիւնն է դերձակ Պր. Սողոմոն Մեղիք-Աբրահամեանի:

1 Հմմտ. Ն. Աճառեան Ձայնարանութիւն վրացերէն հայերէնի փոխառեալ բառերի, ԱՐԳՑ, 1898, էջ 309-315, 365-371: